

Araştırma Makalesi • Research Article

Ehl-i Hadis ile Mu‘tezilî Kelamcıların Eleştirisi Üslubu Üzerine*

An Evaluation on The Criticism Style of the Ahl al-Hadith and Mu‘tazilite Theologian

Abdulvasıf Eraslan^{a,**}

^aDr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Batman/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-5061-1112

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Mart 2021
Düzeltilme tarihi: 08 Mayıs 2021
Kabul tarihi: 21 Mayıs 2021

Anahtar Kelimeler:

Hadis
Ehl-i Hadis
Mutezilî Kelamcılar
Reddiye
Eleştirisi Üslubu

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 30 March 2021
Received in revised form: 08 May 2021
Accepted: 21 May 2021

Keywords:

Hadith,
Ahl al-Hadith,
Mu‘tazilite Theologians,
Refutation,
Criticism Style

ÖZ

Fikri ve ilmi gelişimin yapı taşlarından biri olan tenkid faaliyeti, ilk dönemlerden itibaren İslam Medeniyeti’nde yer edinmiştir. Sahabede ilmi yönü ağır basan tenkid/eleştirisi faaliyeti, hicri birinci asrın ikinci yarısından itibaren siyasal bir boyut da kazanmıştır. Bu dönemde yapılan karşılıklı tenkitlerin saf/duru ve objektif bir ilmi tartışma niteliğinden uzak olacağı ilim ehlinin malumudur. Kişisel menfaatlerden uzak tutulan ilmi tartışmaların, kişiselleştirildikten sonra ilim erbabına yakışmayan ve tahammül sınırlarını aşan bir hal aldığı tarihi olaylardan anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, inanç ve amelî konularda birbirlerini tenkid eden ve bu çerçevede reddiye niteliğinde eserler veren ehl-i hadis ve Mu‘tezilî âlimlerden bazılarının eleştirisi üslubu ortaya koyulmuştur. Eser müelliflerinin ötekiye eleştirmede kullandıkları lafızlar tespit edilmiş ve bunların tahammül sınırlarıyla alakası üzerinde durulmuştur.

ABSTRACT

Criticism activity, which is one of the pivotal aspect of intellectual and scientific development," has taken its place in Islamic Civilization since its early periods. Criticism among in the Companions whose scientific aspect is predominant, has also gained a political dimension since second half of the first century of Hijri. This, caused the debate to diverge from its original purpose and caused the sects to enter into various non-scientific polemics. In this study, the style of criticism of some of the Ahl al-Hadith and Mu‘tazilî scholars who criticize each other in terms of belief and practice and who produced works within this framework were presented.

1. Giriş

İslam medeniyetinin eleştirisi kültürü içerisinde tahammül sınırlarını ortaya koyan tartışmaların en önemlilerinden biri Mu‘tezilî kelamcılar ile hadisçiler arasındaki münakaşalardır. Bu eleştirilere kelimeler, hadis ve tarih kaynaklarında yer verilmiş, konuyla alakalı müstakil çalışmalar yazılmıştır. Reddiye geleneğinin bir kısmını

oluşturan bu çalışmalar, araştırmacılar tarafından çeşitli şekillerde incelemeye tabi tutulmuştur. Bu çalışmada ise Mu‘tezilî kelamcılar ile hadisçilerin muhaliflerini (birbirlerini) eleştirmeye yönelik kaleme aldıkları bazı eserler inceleme konusu yapılmıştır.

Hadisçiler ile Mu‘tezilî âlimlerin eleştirilerinde kullandıkları üslup, farklı iki başlık halinde ele alınmıştır. Her iki grubun

*Bu çalışma, 7 Aralık 2020 tarihinde Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinde düzenlenen İslam Düşüncesinde Eleştirisi Kültürü ve Tahammül Ahlâkı II (Klasik Dönem - M. VII. - XII. Yüzyıllar) Sempozyumunda sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: abdulvasiferaslan@gmail.com

eleştirileri incelenirken siyasi ve itikadî kimliğin eleştirisi kültürü üzerindeki etkisini görebilme adına farklı nitelikte eserler tercih edilmiştir. Siyasi kimliğiyle ön plana çıkan ve itikadî tartışmalara müdahil olan hadisçilerden Ahmed b. Hanbel ve er-Red Ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika adlı eseri seçilmiştir. İdari bir göreve sahip olmayan hadisçilerden ise Buhârî ve Halku ef'âli'l-'ibâd adlı eseri tercih edilmiştir.

Mu'tezilî kelimcilerden resmi/ıdari bir göreve sahip olanlardan el-Câhız (ö. 255/869) ve er-Risâle fi'n-Nâbite ile er-Risâle fi't-Teşbih isimli eserleri tercih edilmiştir. Mu'tezilî kelimcilerden idari göreve sahip olmayan ve eserleri günümüze ulaşanlar içerisinde tercihte bulunmakta hayli zorlandığımızı ifade etmek isteriz. Zira Mu'tezilî gelenek içerisinde eserleri günümüze ulaşan alimlerin sayısı sınırlıdır. (Aynı durum ibadî kaynaklar için de geçerlidir. Geniş bilgi için ilgili çalışmalara bk. Özdemir, 36, 2019) Bunların içerisinde de resmi veya idari bir görev üstlenmeyen neredeyse yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla bu kategorideki eseri seçerken farklı yol takip etmek durumunda kaldık. Şöyle ki; her ne kadar resmi bir görev üstlenmiş olsa da bu göreve atanmadan önce yazılan bir esere sahip âlimlerden birinin tercih edilebileceğini düşündük. Bu duruma uygun Mu'tezilî kelimcilerden biri Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) ve istifade edilebilecek eseri el-Muğni'dir. Kâdî, bu eserini resmi göreve atanmadan önce Râmeşürmüz'de Ebû Muhammed Abdullâh b. el-Abbâs er-Râmeşürmüzî Mescidi'nde imla ettirmiştir. (el-Cüşemî, 1974: 366) Daha sonraları medrese arkadaşı olan Büveyhî hükümdarı Müeyyidüddeve'nin veziri Sâhib b. Abbâd (ö. 385/996) onu Rey şehrine çağırması ve resmi kadılık görevine atmasıdır. (Eraslan, 2020: 37-38)

Bu iki gruba dâhil ettiğimiz âlimlerin eserleri incelenmiş, bunlarda yer alan fikirlerden ziyade tarafların birbirine yönelik hitap cümleleri üzerinde durulmuştur. Bu ifadelerin tahammül sınırlarıyla alakası kurularak müelliflerin sahip oldukları itikadî görüş, siyasi/ıdari görev yönleriyle bu ifadeler arasında nasıl bir ilişkinin bulunduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu sayede mevcut tartışmalarda eleştiri ve tahammül adabını şekillendiren unsurların neler olabileceği ve ilmi tartışmalarda itikadî konular, siyasi düşünce ve tarafgirliğin tahammül sınırlarının şekillenmesinde ne denli rol oynadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

2. Hadisçilerin Eleştirisi Üslubu

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), muhaliflerinin görüşlerini tenkid etmek üzere er-Red Ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika adlı eseri kaleme almış, Zenadika'nın (Öz, 2013: 44/390) görüşlerini tenkid ederken ayet, sebep-i nüzul ve Arap dil kurallarından (İbn Hanbel, 2003: 92) istifade etmek suretiyle ilmi bir metod takip etmiştir. (İbn Hanbel, 2003: 63, 79) İbn Hanbel, rüyetu'llah (İbn Hanbel, 2003: 132) ve halku'l-Kur'an (İbn Hanbel, 2003: 166) konularında Cehmiyye'yi tenkid ederken hadisle istihsad yoluna da başvurmuş, pek çok ayeti açıklarken sıkça teville müracaat etmiştir. Bu kapsamda (لا تتركه الابصار) "Gözler onu göremez" ayetine

"ahirette değil dünyada" şeklinde açıklık getirmiştir, (İbn Hanbel, 2003: 78).

Çeşitli konularda Zenâdika'yı tenkid eden İbn Hanbel eleştirilerinde kullandığı ifadeler, tartışmanın konusu ve konunun dindeki yerine göre farklılık arz etmiştir. Bu durum, eleştiride tahammül sınırlarının hep aynı düzeyde kalmamasını da beraberinde getirmiştir. Örneğin; İbn Hanbel bazı ayetlerin anlaşılması konusunda Zenâdika'yı eleştirirken daha dingin olan şu ifadeler yer vermiştir: "Zenadika şöyle dedi, ayetlerin birbiriyle çeliştiğini zannettiler/sandılar, Kur'an'a itirazda bulundular (فشكوا في القرآن)", (İbn Hanbel, 2003: 60, 61, 62, 72, 76, 84.) "Bu nasıl muhkem olabilir diye itirazda buldukları diğer bir ayet de şudur... (İbn Hanbel, 2003: 64, 69, 85) İbn Hanbel, Zenadika'nın Kur'an'da çelişkiler bulunduğu dair görüşlerini tenkid ederken de eleştiri dozunu aynı seviyede tutmuştur. (İbn Hanbel, 2003: 67, 69, 72) Dolayısıyla İbn Hanbel'in Kur'an hakkında Zenâdika eleştirisinin ilmi bir üslup çerçevesinde olduğu görülmektedir.

Müşâbih ayetlerin anlaşılması konusunda İbn Hanbel'in ifadeleri daha sert olmuştur. Konuyla alakalı ifadelerin nasıl anlaşılması gerektiğine dair pek çok ayeti örnek gösterdikten sonra Cehm'in ve Şia'nın da insanları müşâbih ayet ve hadisleri tartışmaya davet ettiğini, bu şekilde sözleriyle sapıttıklarını ve insanları da saptırdıklarını ifade etmiştir. İbn Hanbel, bu eleştirisinde Cehm için "Allah'ın düşmanı" lafzını kullanmıştır. (عدو الله) (İbn Hanbel, 2003: 92-93)

İbn Hanbel'in muhatabına eleştiri yönelttiği diğer bir husus da te'vil ile alakalıdır. Cehm'in Kur'an ayetlerini olması gerektiği şekliyle te'vil etmediğini ve Hz. Peygamber'in hadislerini yalanladığını ifade etmiştir. (İbn Hanbel, 2003: 100) Ayrıca Cehm'in Allah'ın Kur'an'da, Hz. Peygamber'in de hadislerinde nitelendirdiği gibi Allah'ı nitelendirmenin kişiyi küfre götüreceğini ve Muşebbihe fırkasına dahil edeceğini iddia ettiğini dile getirmiştir. İbn Hanbel, Cehm'in bu düşüncesiyle pek çok kişiyi saptırdığını, Cehmiyye dinini uydurduğunu (İbn Hanbel, 2003: 97-98) ve sözlerinin kişiyi sapkınlığa ve küfre sevk ettiğini ifade etmiştir. O, bu eleştirisinde muhatabın ifadesine eş değer bir şekilde karşılık vermiştir. Zira ifade ettiğine göre ilk olarak Cehm onu tekfirle itham etmiştir. (İbn Hanbel, 2003: 100)

İbn Hanbel ile muhatabı arasında tartışma konusu olan önemli hususlardan biri de Kur'an'ın mahluk olup olmadığı mevzudur. İbn Hanbel, Cehm'in görüşlerini tartıştıktan sonra "Allah bizi ve sizi saptıranların fitnelerinden korusun" şeklindeki temenniyle konuyu tamamlamıştır. (İbn Hanbel, 2003: 117)

Eleştiri konusu olan diğer bir husus da Allah tasavvuru ile alakalıdır. İbn Hanbel'in ifadesine göre Hristiyanlar ve Cehmiyye Hz. İsa konusunda Allah'a yalan isnat etmiş (İbn Hanbel, 2003: 126) ve insanların kafalarını karıştırmışlardır. (İbn Hanbel, 2003: 127, 161) Bu bağlamda Hristiyanlardan bir grubu Zenâdika olarak nitelemesi dikkat çekicidir. (زنادة النصراني) (İbn Hanbel, 2003: 95)

İbn Hanbel, rüyetullah konusunda muhaliflerini eleştirirken daha sert ifadelerle yer vererek eleştirinin dozunu artırdığı ve tahammül sınırlarını zorladığı görülmektedir. Onun şu ifadesi bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır: “Cehm ve Şîa Rablerine bakmayacaklarını, onu göremeyeceklerini iddia etmektedir. Onların Rabblerinden mahrum kalacaklarını ümit ederiz. Zira Allah kafirler için şöyle buyurmuştur: (كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُورُونَ) (“Ve gerçek şu ki onlar, o gün elbette rablerinden mahrum kalacaklardır.” Mutaffin, 83/15.) Kafir Allah’tan mahrum kalıyorsa ve mümin de Allah’tan mahrum kalıyorsa, müminin kafirden ne üstünlüğü kalabilir ki?” Bu ağır eleştiriden sonra İbn Hanbel şu duayla konuyu tamamlamıştır: Bizi Cehm ve Şîa gibi yapmayan, ittiba edenlerden eyleyip bidatçı yapmayan Allah’a hamd olsun.” (İbn Hanbel, 2003: 133-134 (Uzundağ, XIX Asır Hindistan Hadis Alimi Sıddik Hasan Han’ın (Ö. 1307/1890) Allah’ın Haberi Sıfatları İle İlgili Görüşleri, 19/1 (20145))

İbn Hanbel, Cehm’i tenkid ederken zaman zaman diyalektik metodunu da kullanmıştır. Gaipteki muhabibine soru yönelttikten sonra “şayet şöyle derse kafir olur” şeklinde cevaplar vererek tahammül sınırını ortaya koyan ifadelerle yer vermiştir. (İbn Hanbel, 2003: 155, 157)

İbn Hanbel, Allah’ın her yerde olduğuna dair görüşü reddettikten sonra “Allah hakkında düşünen, Kitab ve Sünnete muhalefetten yüz çeviren, muhâcîr ve ensârın görüşü olan âlimlerin görüşünü benimseyen, şeytanın dini olan Cehm ve Şîa’nın dinini terk eden kimseye Allah rahmet etsin” ifadelerini kullanmıştır. (İbn Hanbel, 2003: 171)

Görüldüğü gibi İbn Hanbel müteşâbih ayetlerin anlaşılması, Kur’ân’ın mahluk olup olmaması, Allah tasavvuru ve rüyetullah gibi konularda muhabibini eleştirirken daha sert bir üslup kullanmıştır.

İbn Hanbel ile aynı asırda yaşayan hadisçilerden Buhârî ise ilim tahsil etmek isteyen herkese bildiğini esirgemeyen bir yapıya sahiptir. Öğrenmek isteyen kişilerin ilim peşinden gitmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda kendisinden ilim dinlemek için Buhârî’yi ayağına çağırarak idarecilere iltifat etmemiştir. (el-Buhârî, ts.: 21 Muhakkikin notu) Çalışmalarında hedeflediği amaç doğrultusunda bir yol takip eden Buhârî, Halku ef’âli’-l-’ibâd adlı eserinde de buna riayet etmiştir. Çeşitli itikadî konulara dair rivayetlere yer verdiği bu eserinde ilmi prensiplere uymaya dikkat etmiştir. Amacı, görüşünü destekleyen rivayetleri derlemek olduğundan konuyla alakalı pek çok kesimden nakilde bulunmuştur. Mu‘tezilî ve Kaderî olan pek çok râvînin hadislerine yer vermiş olması bunun göstergelerinden birisidir. (Hansu, 2012: 181) Bâb başlıklarında görüşünü hissettirse de bunu doğrudan ifade etmeyen Buhârî, çeşitli konularda tahammül sınırlarını zorlayan ifadelerin bulunduğu pek çok rivayete yer vermiştir. Bunlar âlimlerin konuyla alakalı görüşlerini yansıtan sened zincirine sahip rivayetlerden oluşmaktadır. (el-Buhârî, ts.: 85-106) Örneklik teşkil etmesi açısından bunlardan bir kısmını buraya almak istiyoruz.

Buhârî’nin eserinde yer verdiği konulardan biri Kur’ân’ın yaratılma meselesidir. (Kastallânâ’nın konuyla ilgili

açıklamaları için bk. Uzundağ, 4/7 (2013)) Kur’ân’ın mahlûk olmadığına dair âlimlerden nakledilen bilgileri senedleriyle aktaran Buhârî, bu rivayetlerin içerisinde tahammül sınırlarını aşan pek çok ifadeye yer vermiştir. Örneğin; Ebû Muhammed Abdullah b. İdris (öl. 192/808) Kur’ân’ın yaratılmış olduğunu söyleyen kimseyi lanetlemiştir. Yezîd b. Hârûn (öl. 206/821), böyle bir kişinin zındık olduğunu, tövbeye davet edileceğini, kabul etmemesi durumunda öldürüleceğini söylemiştir. Ebû Bekir b. Ayyaş (öl. 193/809) bu kişileri lanetlediğini ve bunların kâfir olduğunu (el-Buhârî, ts.: 30) ifade etmiştir. Ayrıca bunların arkalarında namaz kılınmayacağına, (el-Buhârî, ts.: 33-34) şahitliklerinin kabul edilmeyeceğine, nikâhlanmayacaklarına ve kestikleri hayvanların etlerinin yenmeyeceğine (el-Buhârî, ts.: 35) dair rivayetlere yer verilmiştir. Buhârî, âlimler tarafından aktarılan Cehmiyye ve Allah’ın arşa istivasını kabul etmeyen düşüncenin Yahudi, Hristiyan ve şirkten daha tehlikeli olduğuna dair pek çok rivayete de yer vermiştir. (el-Buhârî, ts.: 31-37)

Buhârî’nin aktardığına göre Cehm ile âlimler arasındaki tartışma konusu sadece itikadî konularda olmamıştır. Bazı amelî fikhî konularda da Cehm’in eleştirildiğine dair rivayetler aktarılmıştır. Örneğin; Buhârî meçhul sigayla Cehm’e bir kişinin cinsel birliktelik yaşanmadan önce boşanan kadının iddeti konusunun sorulduğunu, onun da Allah’ın kitabına muhalif olarak iddet beklemesi gerektiği yönünde bir açıklamada bulunduğunu aktarmıştır. (el-Buhârî, ts.: 32)

Buhârî pek çok rivayette Cehmiyye’nin yanı sıra Murcie, Mu‘tezile, Zenâdika, Rafiziyye, Müşebbihe, (el-Buhârî, ts.: 43) Harûriyye, (el-Buhârî, ts.: 39) Muattıla ve bazı şahısların tenkitlerine dair bazı bilgiler aktarmıştır. (el-Buhârî, ts.: 34. Buhârî, Muattıla’dan söz ederken konu başlığını “Âlimlerin Allah’ın kelamını değiştirmeye çalışan Muattıla hakkında söyledikleri” şeklinde atmıştır. Buhârî, ts.: 29) Dolayısıyla her ne kadar kişi ve fırkaları zikretmiş olsa da Buhârî’nin asıl amacının fikirler olduğu söylenebilir.

Buhârî, halkul-Kur’ân konusundan sonra kulların fiilleri dâhil Allah’ın her şeyin (acizlik ve tembellik) yaratıcısı olduğu ve bunların kader çerçevesinde meydana geldiğine dair rivayetlere yer vermiştir. (el-Buhârî, ts.: 47) Sayıca fazla olmayan bu rivayetlerden sonra en faziletli amellerin hangileri olduğu, müezzinliğin fazileti, İslam ve imanın ne olduğu Kur’ân okurken sesi güzelleştirme gibi muhtelif pek çok konuya dair rivayetlere yer vermiştir. (el-Buhârî, ts.: 50-58, 68) Buhârî eserinde konuyla ilgili hadisleri sevk ettikten sonra görüşünü beyan edecek açıklama ve yorumlarda bulunmamıştır. O, hadisçi kimliğini ön planda tutarak konuyla ilgili görüş ve düşüncelerini yansıtan rivayetleri senedleriyle birlikte aktarmıştır. Dolayısıyla bu durum onun “öteki”ye ya da muhalif düşünceye sahip kimselere karşı tahammül sınırını ortaya çıkmasını zorlaştırmıştır.

3. Mu‘tezilî Kelamcıların Eleştiri Üslubu

Mu‘tezilî kelamcılardan Câhız, “Nâbite” kavramını kendi döneminde ortaya çıkan Emevi Devletini tekrar diriltmeye çalışan Muaviye taraftarları için kullanmıştır. Bunlara

reddiye olarak, Mihne olayının baş aktörlerinden olan Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ebû Duâd'a (öl. 240/854) arz etmek üzere er-Risâle fi'n-Nâbite isimli eseri yazmıştır. (el-Câhız A. b.-K., er-Resâilü'l-Edebiyye, 2003: 145)

Sünneti reddetme düşüncesini küfür sebebi olarak gören Câhız, Nâbite fırkasını yaşadığı dönemin bidatçısı şeklinde nitelemektedir. Nâbite'nin; Muviye'ye dil uzatmanın bidat, ona kızmanın, Sünnete muhalefet olduğu yönündeki anlayışını eleştirmiş (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 2/11, 2/12) onlarla Râfizileri sahip oldukları düşüncelerden ve Emevî ailesini tekfir etmemelerinden (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 2/20) dolayı tekfir etmiştir. (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 2/11, 2/12, 2/18, 3/296)

Câhız'ın eleştirdiği Nâbite veya Müşebbihe, Allah hakkında teşbihe düşen, her ne sebeple olursa olsun yöneticilerin kötülmesini doğru bulmayan bir yaklaşıma sahiptirler. (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 2/15) Rû'yetin keyfiyetsiz olduğunu söyleyenleri tekfir etmekte ve Kur'an'ın mahlûk olmadığını söylemektedirler. (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 2/18) Câhız'ın Nâbite'yi tenkit ettiği konulardan biri de onların, yöneticilerin Arap kökenli olması gerektiği yönündeki anlayışlarıdır. (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 2/21, 2/22)

Câhız, muhaddisler kavramını (المحدثون) kullanarak bunların da teccim ve teşbihe düşüklerini, ayetleri gerektiği gibi tevîl etmediklerini ve pek çok rivayeti de olması gerektiği gibi anlamlandırmadıklarını ifade etmektedir. (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 1/289, 1/261) Ayrıca Câhız, Kur'an'ın yaratılmadığını söyleyenlerin, kendilerini (kelamcılar) hevâ sahibi olarak nitelendirdiklerini haber vermekte, ashâbu'l-hadisın mukallid olduğunu dile getirmektedir. (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 3/298)

Câhız "hadis" ve bunun çoğulu olan "ehâdis" kelimesini eserlerinin farklı yerlerinde çeşitli anlamlarda kullanmıştır. (Hz. Peygamber'den aktarılan söz için kullanımına dair bk. el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 1/287, 4/233) (el-Câhız A. b.-K., el-Mehâsin ve'l-Eddâd, 2003: 15) (el-Câhız A. b.-K., el-Buhalâ, 1999: 105, 134) Örneğin el-Muğîra b. Fezer hakkında bilgi verirken aktarılan tarihi bilgiler için "hurafe olaylar" kavramına yer vermiştir. (من أحاديث الخرافات) bu tür haberlerin ise ancak ilim sahibi olmayan cahil kimseler için anlam ifade edebileceğini aktarmıştır. (el-Câhız, el-Burşân, 1990: 378, 380) (el-Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn, 2002: 1/7, 174, 232, 2/80, 2/134, 3/05, 3/205, 4/319) (el-Câhız, el-Buhalâ, 1999: 93, 94) (el-Câhız, el-Heyevân, 2003: 7/468, 7/479, 4/358)

Eserlerinde pek çok hadise yer veren (el-Câhız, el-Heyevân, 2003: 7/15, 7/26) (el-Câhız, er-Risâilü's-Siyâsiyye, ts.: 1/356, 1/398) (Örneğin el-Beyân ve't-Tebyîn isimli eserinde bir dil ve ifade harikası olan Hz. Peygamber'in hadislerine yer vermiştir. Krş. Akyüz, 2014, 219-Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn, 2/12-27.) Câhız, zaman zaman bazı rivayetleri çeşitli açılardan eleştirmiştir. Ancak Câhız'ın eleştirileri daha çok hadislere karışmış eski kültürlere dair aslı olmayan sözlere olmuştur. (Akyüz, 2014: 219) Örneğin, felç hastalığının peygamberin yakalandığı hastalıklarından biri olduğu

yönündeki rivayeti tenkid ederken şöyle demiştir: "Bu sözün isnadını bilmiyorum. Bu konuda sika ravilerin rivayetlerine ihtiyaç duyarız. (el-Câhız, el-Burşân, 1990: 438) Hz. Peygamber ile ilgili konularda sahih olan rivayetlere müracaat edilmesi gerekir. (el-Câhız, el-Heyevân, 2003: 7/15) Câhız, raviler ile ilgili değerlendirmelerde de ehl-i hadisin verilerini kullanmıştır. (el-Câhız, el-Heyevân, 2003: 7/468, 7/479; örneğin Ebû Ali el-Esvârî et-Temîmî'nin ehl-i hadis'e göre sika olmadığını aktarmıştır. Bk. Câhız, el-Heyevân, 7/471) Akyüz'ün de ifade ettiğine göre Câhız bazı haber, tarihi olay ve rivayetler konusunda hadisçilere müracaat edilmesi gerektiğini ifade etmiş ve bazı hususlarda hadisçilerin tanıklığına ve yorumlarına ihtiyaç duyduğunu ortaya koymuştur. (Akyüz, 2014: 209-210)

Kelerin öldürülmesi ve Hz. İbrâhîm ateşe atıldığında kelerin bunu söndürmeye çalıştığı şeklindeki rivayetlerin cahil kişilerin işi olduğunu ifade etmiştir. (el-Câhız, el-Heyevân, 2003: 4/401) Ashâbu'l-ahbâr (el-Câhız, el-Burşân, 1990: 85; Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn, 1/271, 282, 283, 287, 2/14; el-Heyevân, 6/327; Resâilü's-Siyâsiyye, 32, 371, 393, 451), ashâbu'l-ahbâr ve'l-âsâr (el-Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn, 2002: 290), ashâbu'l-âsâr (el-Câhız A. b.-K., er-Resâilü'l-Edebiyye, 2003: 166) gibi ifadelerle çokça yer veren Câhız'ın, "Ashâbu'l-ahbâr'ın cahillerinden" ifadesi bu kişilerin tamamını cahil olarak nitelediğini göstermektedir. (el-Câhız, el-Burşân, 1990: 85) Aynı zamanda Câhız'ın ashâbu'l-hadis'i sevâdu'l-a'zam ve cumhur arasında zikretmesi de bunun bir göstergesidir. (el-Câhız, er-Risâilü's-Siyâsiyye, ts.: 1/356)

Câhız, Haşeviyye'nin ashab-ı hadis başta olmak üzere çoğunluğun (halkın genelinin, fakihlerin ve) kendileri gibi düşündüğü düşüncesini reddetmekte; sadece hevâ ehlinin kendileriyle aynı görüşe sahip olduğunu ifade etmektedir. (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 3/297) Bu da ehl-i hadisin Haşevî ve diğer fırkalardan ayrı olduğunu göstermektedir. Câhız'ın ifade ettiğine göre Haşeviyye, sayısal açıdan Haricîlerden daha az olan bir gruptur. (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 3/298) Câhız er-Risâle fi't-Teşbih'te de Ömer b. Abdülazîz'in "Haşeviyye" ile ilgili " قبح الله هذه الوجوه، لا تُعرف إلا عند الشرّ " ifadesini kullanmıştır. (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 1/283; Haşevi kavramının belirli bir firkadan ziyade bir zihniyet telakkisine sahip insanlar için kullanılan bir isim olduğuna dair bk. (Koç, 2015: 215-231, 223 vd.)) Kanaatimizce bu da Câhız tarafından hadisçilerin bu gruba dâhil edilmediğini göstermektedir. Dolayısıyla bu kavramın doğrudan ehl-i hadis ile eş değer kullanımı çok da isabetli görülmemektedir. Nitekim Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddesini yazan Yurdagür, Haşevi kavramı için; sıhhatine bakmaksızın hadisleri Hz. Peygamber'e atfeden, bütün rivayetleri hadis telakki eden ve bunların zâhirinden hareketle dinî bir anlayış ortaya koyan ehl-i hadîsten bazı kimseler ile teşbih ve teccim inancını savunanlardan oluşan gruba verilen isimdir. (Yurdagür, 1997: 16/427) Bu kavram, siyasi olarak Mu'tezile karşıtı bir düşünceye sahip insanlar ile birlikte diğer bazı gruplar tarafından da kullanılmıştır. Örneğin; bazı Şii'ler tarafından Müslümanların çoğunluğu için kullanılırken bazı Sünnî âlimler tarafından da ashâbu'l-hadis için kullanılmaktadır. (bk. Kırbasoğlu, 2020: 73)

Bununla birlikte ehl-i hadis veya ashâbu'l-hadis kavramının sabit bir fırka veya bir grup için kullanılmadığı da göz önünde bulundurulduğunda ehl-i hadisin söz konusu muhalifler içerisinde yer alanlardan sadece bir kısmı oldukları söylenebilir. Câhız halku'l-Kur'ân hakkında yazdığı risalesinin başında karşıt düşünceye sahip olan grupları zikretmiştir. Bunlar; Rafiziler, Hadisçiler, Haşeviyye, inkâr edenler, münafıklar ve Nazzâm'ın ashâbıdır. (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 3/287) Dolayısıyla bu durum da hadisçiler ile Haşeviyye veya Nabitenin aynı kimseler olmadığını göstermektedir.

Muhaliflerinin karşıt görüşe sahip olmasını onların acziyetlerine bağlayan (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 3/289) Câhız, delil olmadan kimseyi tekfir etmeyeceklerini, töhmet ehli dışında kimseyi imtihan etmeyeceklerini ifade etmiştir. (فحن لم نكفر إلا من أوسعناه حجة، ولم نمتحن إلا أهل التهمة) (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 3/292) Akabinde karşıt görüşe sahip olan kişilerin tekfir etmede aceleci davrandıklarını ifade etmiş ve İbn Ebî Duad ile karşı görüşe sahip olan tarafın diyaloglarına yer vermiştir. Kendi düşüncelerini Kur'ân ve hadisle delillendirdiğini ifade etmiştir. (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 3/296) Câhız, bu risaleyi Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ifade etmek üzere karşı görüşe sahip olanlara reddiye olarak değil, zayıf kişilere inatçılıklarını göstermek, yalanlarını ortaya koymak için yazdığını ifade etmiştir. (el-Câhız, Resâilü'l-Cahiz, 1964: 3/297)

Son dönem Mu'tezilî kelamcılardan olan Kâdî Abdülcebâr da ashâbu'l-hadis, Haşevî, ehlu'l-hadis ashâbu'l-ahbâr (Kâdî Abdülcebâr, 2012: 17/236) kavramlarına yer vermiştir. Bunları müradif değil, farklı anlamlarda kullanmıştır. (Kâdî Abdülcebâr, 2012: 16/152-154, 16/160) Örneğin Kur'ân'ı ta'n/tenkit edenler arasında Ğulat, avamdan bir tabaka ve ashâbu'l-hadisi de saymıştır. (Kâdî Abdülcebâr, 2012: 16/307-308)

Kâdî, ehl-i hadisi çeşitli konularda eleştirse de bunun övgü ifade eden bir kavram olduğunu benimsemiş, öyle ki kendilerinin de ehl-i hadis olduklarını ifade etmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda muhaliflerinin kendilerini ehl-i hadis olarak kabul etmemesi yönündeki eleştirileri kabul etmemiştir. Ona göre Mu'tezile'nin ehl-i hadisten kabul edilmemesinin durumu; fıkhıta meşhur olmamalarından dolayı bazı kimselerin ehl-i hadisi fıkıh ehlinden görmemesi gibidir. Kâdî'ye göre, kelamcılardan hadis rivayeti konusunda bu denli ön plana çıkmamalarının sebebi tarihsel süreçte fazlasına ihtiyaç bırakmayacak derecede hadis alanında eserlerin yazılmış olmasıdır. Dini konularda öğüt almak için bunları yeterli gören Kâdî, kendi zamanında kişinin salt anlamda hadisi işitmesiyle senetle işitmesi arasında bir fark görmemektedir. (Kâdî Abdülcebâr, Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile, 1974: 194)

Mu'tezilî âlimlerin sanedin sahih olanını ve olmayanını bildiklerini ifade eden Kâdî, Mu'tezile'nin az hadis rivayet etmiş olmasının hadisleri bilmemelerinden kaynaklanmadığını ifade etmiştir. Ona göre bunun sebebi yalan, unutkanlık, değişiklik ve yanılmanın karışabildiği ahad haberlerin hüccet (katî delillerden) olmamasıdır. (Kâdî

Abdülcebâr, Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile, 1974: 195)

Hadis rivayetini bir zorunluluk olarak gören Kâdî, Kitâbu'l-Mesâbih'te yer alan rivayetlerin pek çoğuna Fazlu'l-İtizâl isimli eserinde yer vermiştir. (Kâdî Abdülcebâr, Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile, 1974: 234) Nitekim Ebû Alî, İbn Râvendî'yi tenkid ederken Mu'tezile mezhebine mensup pek çok hadisçinin bulunduğunu ifade etmiştir. Ancak hadis rivayet edilirken hadis alınan kişinin gerçekten o hadisi bir önceki raviden duyup duymadığı bilinmediğinden bundan sakınmak gerekir. Zira kişi yalana düşmekten emin olamadığından kabih bir iş yapabilir. Dolayısıyla Kâdî, hadis rivayetinin teemmülsüz ve tedebbürsüz bir şekilde yapılmasına karşı çıkmaktadır. Nitekim ona göre tefekkür etmeden Kur'ân-ı Kerim'i okumak mekruh ise bu şekildeki hadis rivayeti evleviyetle mekruh olur. Nitekim Şu'be gibi âlimlerin ehl-i hadisi kötümeleri/kınamaları da bizzat hadisin kendisinden değil metotlarının yanlışlığından ve sahih olanı ile olmayanı iyi ayıklamamalarından kaynaklanmaktadır. (Kâdî Abdülcebâr, Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile, 1974: 194)

Kâdî, ehl-i hadisi inançlarına zıt olan rivayetleri aktardıkları gerekçesiyle eleştirmiştir. Kur'ân'ın her bir suresi için ayrı ayrı sevabın bulunduğu yönündeki rivayetler, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın herhangi bir suresini öğrettiği gibi teşehhüd duasını öğrettiği, Peygamber hayatta iken Kur'ân'ın bir grup tarafından korunduğu, İbn Abbâs'tan gelen besmele inmeyene kadar surelerin başı ve sonunun bilinmediklerine dair rivayet, Peygamber'in bazı insanları farklı şehirlerdeki insanlara Kur'ân okumak ve sünneti öğretmek üzere gönderdiğine dair rivayetler Kâdî'nin hadisçileri eleştirdiği hususlar arasında yer almaktadır. Kâdî, hadisçilerin cahillik ettiklerini ve bilmeden bu rivayetleri aktardıklarını söylemektedir. (Kâdî Abdülcebâr, 2012: 16/155) Kâdî, Mücessime ve Haşevîyye'nin Allah'ın cisim olduğu iddialarını ve "Allah Adem'i kendi suretinde yaratmıştır" şeklindeki haberleri reddetmektedir. (Abdülcebâr, 1987: 53) İfade ettiğine göre Mu'tezile, Zeydiyye, Hariciler ve Murcie'nin çoğunluğu Allâh'ın gözle görülemeyeceğini müdafaa ederken; Haşevîler ve ashâbu'l-hadîs ise Allâh'ın dünya gözüyle değil ahirette görülebileceğini savunmaktadırlar. (Kâdî Abdülcebâr, 2012: 4/140-141)

Kâdî, Haşevîlerin peygamberlerin büyük günah işlemelerini iki durumda caiz gördüklerini ve bu konuda aslı olmayan haberlere itimat ettiklerini söylemektedir. Onların sözlerinden birisi; "Hz. Dâvûd'un Uriya'nın karısına ilgi duyduğu ve ona âşık olduğu"na dair sözdür. Bir diğeri de "Mısır kralının karısı, kendisine ilgi duyduğu gibi Hz. Yusuf da ona ilgi duydu" sözüdür. Kâdî, bunların batıl olduğunu, bi'setten önce de sonra da peygamberin büyük günah/yüz kızartıcı suç işlemelerinin caiz olmadığını savunmuştur. (Kâdî Abdülcebâr, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, 2012: 387) Kâdî'nin ifadesine göre Haşeviyye'nin Hz. Peygamber'in kıraatinde putları zikrettiği ve şefaatlerinin umulacağı bunun akabinde müşriklerin sevdiğine dair haberin hiçbir aslı yoktur. Bu tür haberlerin ancak mühlidlerin sinsiliği

olabileceğini ifade etmiştir. (Kâdî Abdülcebbar, Tenzîhu'l-Kur'ân Ani'l-Metâin, 2008: 292)

Kâdî'nın ashâhu'l-hadisi en çok eleştirdiği hususlardan biri Kur'ân'ın sıhhati ve tespiti konusudur. Ona göre ashâbu'l-hadis Kur'ân'ın sıhhatini bildiklerini iddia ediyorlar. Fakat cahillikleri yüzünden onu tanıma yolunun ahad haberler olduğunu zannetmiş ve bu konuda farklılıkların bulunabileceğine cevaz vermişlerdir. (Kâdî Abdülcebbar, 2012: 16/154) Kâdî, Haşevî ve ehl-i hadisin çoğunluğunun Kur'ân'ın tespiti hakkında şu iddiada bulunduğunu söyler: Kur'ân ahad haberlerle alınmıştır. Osman b. Affan kalplerde ve gönüllerde parça parça şeklinde bulunan Kur'ân'ı cem etti. Ömer ve Osman birer ve ikişer ayetleri topladılar. Öyle ki onları Mushaf'ta tedvin ettiler. Yayıldıktan sonra da Mushaf'ları kayıt altına aldılar. Akabinde de onu telif ettiler.... Kâdî, ehl-i hadisin “Kur'ân ayetlerinin Hz. Ömer ve Osman döneminde birer ve ikişer olarak sahâbiden toplandığına, bunları Mushaf'a ilave etmek üzere içtihat bulduklarına” inandıklarını söylemektedir. (Kâdî Abdülcebbar, 2012: 16/152) Kâdî, böyle düşünen hadisçileri/ehl-i hadisi dinde fitneye sebep olmak ve nübüvvetin Kur'ân'la ispatına zarar vermekle itham etmiştir. Kur'ân'ın nakli konusunda mevcut bütün durumlardan söz ettikten sonra hadisçileri ve Haşevîleri Kur'ân'ın tespiti noktasında ihtilafa cevaz vermelerinden dolayı eleştirilerine devam etmiştir. Mağazi, peygamberler, ahkam gibi pek çok konuyla alakalı naklin bulunmasına karşın, Kur'ân'ın bu denli nakledilmediğinin kabul edilmesi, ashâbu'l-hadisin Kâdî tarafından az akletmekle/düşünmekle itham edilmesine neden olmuştur. (Kâdî Abdülcebbar, 2012: 16/156) Kur'ân'ın tespitine dair yanlış düşüncelerin inkarcılar vasıtasıyla Haşevîlere geçtiğini düşünen Kâdî'ya göre, eğer Kur'ân'ın sübutu ile ilgili herhangi bir ihtilaf olmuş olsaydı, Tahkim esnasında Kur'ân işaret edildiğinde her iki grup bunu kabul etmezdi. (Kâdî Abdülcebbar, 2012: 16/160)

Kâdî'nın Haşevîleri eleştirdiği bir diğer konu ise Kur'ân'ın ezberlenmesine (Uzundağ, 4/7 (2013)) yönelik rivayetlerdir. Ona göre Kur'ân'ı ezberleyenlerin sayısının dört veya beş kişi olduğuna dair rivayetler gerçekten uzaktır. Bu rivayetlerde zikredilen sayılar olsa olsa Ensar'dan Kur'ân'ı ezberleyip onu öğretenlerin sayısı olabilir. En basitinden bu sayının içerisinde sahâbenin büyüklerinden Kur'ân'ın hükümlerini bilen ve Kur'ân'ı ezberlemekle ön plana çıkan Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Ali bile yoktur. (Kâdî Abdülcebbar, 2012: 16/158)

Kâdî'nin ehl-i hadisi eleştirdiği diğer bir husus da Kur'ân'ın mütevâtirle değil ezberle korunmuş olması yönündeki iddiasıdır. Kâdî'nın bu konuyla alakalı ifadeleri şu şekildedir: “İnsanlar cahilliklerinden dolayı Kur'ân'ın mütevâtiren değil, sadece ezberleyenler yoluyla nakledildiğini zannetmişlerdir. Halbuki durum böyle olmayıp Kur'ân mütevâtiren nakledilmiştir. Kur'ân'ın özellikleri diğer metinlerden farklı olduğundan küçük bir çocuk bile Kur'ân'ı ezberlememesine rağmen O'nu şiiirlerden ve diğer metinlerden ayırabiliyordu.” (Kâdî Abdülcebbar, 2012: 16/158) Bu konuda da Kâdî, muhalifleri olan ehl-i

hadisi eleştirirken “cahilliklerinden dolayı” ifadesini kullanmıştır.

Görüldüğü gibi Kâdî Abdülcebbar hem seleflerine hem de muhaliflerine yönelttiği eleştirilerde daha ılımlı bir üslup kullanmıştır. Tartışma konuları farklılık arz etse de hitap cümlelerinde hakaret ve ithamdan uzak olmuştur.

4. Sonuç

Bu çalışmada Mu'tezilî kelamcılar ile ehl-i hadisin muhaliflerine yönelik eleştirilerinde tahammül sınırlarını yansıtan bazı eserler incelenmiştir. Bu eserlerde muhaliflerin birbirlerini tenkit etme üslubu üzerinde durulmuş ve birbirlerine yönelik hitapları incelenmiştir. Bunların içerisinde muhalif düşüncüyü tenkit etmeye hasredilen çalışmalarda sert, konu izahatı yapılan eserlerde daha ılımlı bir üslubun kullanıldığı görülmüştür. Âlimlerin birbirlerine yönelik eleştirilerinde zaman zaman tahammül sınırlarını aşan bazı ifadelerle karşılaşılmuştur.

İbn Hanbel halkla iç içe olduğundan, ötekiyle mücadelesi daha canlı ve hareketli bir zeminde gerçekleşmiştir. Hem söz hem de fiili olarak “diğer”le etkileşim halinde olduğundan eleştiri dozu üst seviyede olmuştur. Bunun neticesince tahammül sınırlarını aşan bazı ifadeler hem onun hem de muhatabının kullandıkları üsluba yansımıştır. İbn Hanbel'in Kur'ân hakkında Zenâdika eleştirisi ilmi bir üslup çerçevesinde meydana gelmesine rağmen, müteşâbih ayetlerin anlaşılması, Kur'ân mahluk olup olmaması, Allah tasavvuru ve rüyetullah gibi konularda ilmi üslubu aşan bir sertlikte olduğu görülmüştür.

Buhârî ise tartışmalardan kendini soyutlayarak bu tür polemiklere girmemeye çalışmıştır. Bu durum, onun “diğer”ini eleştirmesinde daha yumuşak bir üslup kullanmasını sağlamıştır. Sadece karşı tarafın argümanlarını çürütmeye yönelik rivayetleri aktarmakla yetinmiş, muhatabı değerlendirme ve doğrudan onunla iletişime geçebilecek bir hitap tarzını tercih etmeyerek rivayetleri ön planda, kendisini arka planda tutmuştur. Her ne kadar bu rivayetler içerisinde tahammül sınırlarını aşan ifadeler rastlansa da birer nakil olmalarında ötürü, bunların Buhârî'ye mal edilmesinin doğru olmayacağı kanaatindeyiz.

Mu'tezilî âlimlerden Câhız ve Kâdî Abdülcebbar eserlerinde pek çok hadis rivayetine yer vermişlerdir. Kâdî Abdülcebbar “ehl-i hadis” kavramının övgü ifade ettiğini kendilerinin de bu grupta yer aldıklarını ifade etmiş olması önem arz etmektedir. Câhız; Muâviye, Nâbite ve Rafizîleri eleştirmede zaman zaman sert bir üslup kullanırken (tekfir etme gibi) ashâbu'l-hadisi eleştirirken “mukallid” kavramı gibi daha yumuşak bir üslup kullanmıştır. Kâdî Abdülcebbar ise eleştirilerinde daha ılımlı bir dil kullanmış, onun bu eleştirisi ehl-i hadisten bazılarını cahillikle itham etmekten öteye gitmemiştir. Hakaret ifade eden Haşevî kavramının hem Câhız hem de Kâdî tarafından “ehl-i hadis”le müradif kullanılmadığı ve az sayıda kişilerin oluşturduğu bir grubun anlayışını tenkit etmek üzere kullanıldığı anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Akyüz, H. (2014). *el-Câhız'ın Hadis-Sünnet Anlayışı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- el-Buhârî, M. b. (ts.). *Halku ef'âli'l-ibâd*. Riyâd: Dâru'l-Ukâz.
- el-Câhız. (1964). *Resâilü'l-Cahiz*. (A.-S. M. Hârûn, Dü.) Kahire: Mektebetü'l-Hânicî.
- el-Câhız. (1990). *el-Burşân*. Beyrut: Dâru'l-Cîl.
- el-Câhız. (1999). *el-Buhalâ*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl.
- el-Câhız. (2002). *el-Beyân ve't-Tebyîn*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl.
- el-Câhız. (2003). *el-Heyevân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Câhız. (ts.). *er-Risâilü's-Siyâsiyye*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl.
- el-Câhız, A. b.-K. (1999). *el-Buhalâ*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl.
- el-Câhız, A. b.-K. (2003). *el-Mehâsin ve'l-Eddâd*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl.
- el-Câhız, A. b.-K. (2003). *er-Resâilü'l-Edebiyye*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl.
- el-Cüşemî, E. S.-M. (1974). *Şerhu'l-Uyûn, (Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile içerisinde)*. Tunus: Dâru't-Tûnusiyye.
- Eraslan, A. (2020). *Mu'tezilede Haber Teorisi*. Ankara: İlâhiyât.
- Hansu, H. (2012). *Mu'tezile ve Hadis*. Ankara: OTTO.
- İbn Hanbel, A. b. (2003). *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*. (t. S. Şâhîn, Çev.) Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vatanî.
- Kâdî Abdülcebbâr, e.-H. (1974). *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*. (n. F. Seyyid, Çev.) Tûnus: Dâru'l-Kütübi't-Tûnusiyye.
- Kâdî Abdülcebbâr, e.-H. (1987). *el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn, (Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd içinde)*. (n. t. Umâra, Çev.) Kahire: Dâru'ş-Şurûk.
- Kâdî Abdülcebbâr, e.-H. (2008). *Tenzihu'l-Kur'ân Ani'l-Metâin*. (M. M. Nebhâ, Çev.) Beyrût: Daru'l-Kutübi'l-İlmiyye,.
- Kâdî Abdülcebbâr, e.-H. (2012). *el-Mugnî fi Ebvâbi't-Tevhidi ve'l-'Adl*. (H. M. Nebhâ, Çev.) Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kâdî Abdülcebbâr, e.-H. (2012). *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. (T. A.-H., Çev.) Beyrût: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabiyye.
- Kırbaçoğlu, H. (2020). *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*. Ankara: OTTO Yayınlar.
- Koç, İ. (2015). *Haşviyye Zihniyeti*. İstanbul: IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı IV.
- Öz, M. (2013). "Zındık" (Cilt 44). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özdemir, A. (36, 2019). İbâdiyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları. *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 523-554.
- Sinanoğlu, M. (2005). "Muattıla" (Cilt 30). İstanbul: TDV Yayınları.
- Uzundağ, M. S. (19/1 (20145)). XIX Asır Hindistan Hadis Alimi Sıddîk Hasan Han'ın (Ö. 1307/1890) Allah'ın Haberi Sıfatları İle İlgili Görüşleri. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 125-145.
- Uzundağ, M. S. (4/7 (2013)). İrşâdü's-sârî'ye Göre Kastallânî'nin Kelâmî Görüşleri. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 61-89.
- Yurdağ, M. (1997). "Haşviyye" (Cilt 16). İstanbul: TDV Yayınları.

Extended Summary

One of the important debates that revealed the limits of tolerance within the criticism culture of Islamic Civilization took place between Mu'tazilite theologians and Muhaddiths. These criticisms were included in the works of Hadith and Kalām, and independent studies were written on the subject. These works, which constitute a part of the refutation tradition, have been examined by researchers in various ways. In this study, Mu'tazilite theologians and Hadith scholars; Some of his works, which are refusal to criticize his opponents, were examined in terms of style. Our main purpose is to reveal the style used by scholars who work in different branches of science while sharing their views and thoughts on the same subject or criticizing their opponents who have opposite views. On the one hand, this study will shed light on the culture of criticism of some scholars who are well known in two different branches of science; It will also reveal the limits of the tolerance of the hadith scholars and Mu'tazilite theologians towards each other. Although we are aware of the broadness of a study based on such a purpose, this study has been included in order to give preliminary information on the subject.

Because of the influence of fanaticism or advocacy on the culture of criticism and the limits of tolerance to the other, we discussed the study under two headlines. In order to see the effect of political and creed identity on a culture of criticism works of hadith scholars and Mu'tazilī theologians in different nature were preferred. One of the Muhaddith, who stands out with his political identity and is involved in religious debates, Ahmad b. Hanbal and his work (d. 241/855) and er-Red Ala al-Cahmiyya va'z-Zanādiqa has been selected. Among the hadith scholars who lived in the same period and did not undertake an administrative duty, Buhārī (ö. 256/870) and his work Khalq al af'āl al' ibād has been preferred. On the other hand, among the Mu'tazilī theologians, Al-Jāhiz (d. 255/869) and his works named ar-Risala fi'n-Nābita and ar-Risala fi't-Tasbīh were preferred. We would like to express that we find it very difficult to make a choice among the Mu'tazilite theologians among those who do not have an administrative duty and whose works have survived to the present. For, the number of scholars whose works reached today is limited within the Mu'tazilite tradition. Among these, there are almost no scholars who do not undertake any official or administrative duties. So, we had to follow a different path when choosing the work in this category. Namely, although he was assigned an official duty, we thought that one of the scholars who had a work written before he was appointed to this position could be preferred. One of the Mu'tazilite theologians suitable for this situation is Qādī Abd al-Jabbār (d. 415/1025). Qādī published his work al-Mughnī before being appointed. Al-Mughnī was written in Rāmāhurmudh in Abū Muhammed Abdallāh b. al-Abbās ar-Rāmāhurmudhī Masjid. Later, his friend of the madrasah, the vizier of the Buwayhī ruler Muayyidudawla, Sāhib b. Abbād (d. 385/996) appointed him as the official judge to the city of "Rey".

The works of the scholars we included in these two groups were examined, rather than the ideas contained in them, the statements of the parties to each other were examined. It has been tried to reveal the relationship between the creed of the authors, the political / administrative duty and these statements by establishing a relation with the tolerance limits of these statements. In this way, it has been tried to determine what are the factors that shape criticism and tolerance manners in discussion, and it has been tried to determine the role of religious issues, political thought and advocacy in shaping the limits of tolerance in scientific debates.

Ibn Hanbal criticized Zanadiqa's views that there are contradictions in the Quran, he kept the criticism at a low level. However, he stated that they deviated from "understanding the mutashabih verses", accusing Jahm inventing a religion (he described this religion as the religion of Satan/devil), incite people to blasphemy and described them as "the enemy of God" After accusation of "blasphemy of Jahm", Ibn Hanbal accused him as takfir. Ibn Hanbal increased the criticism and pushed the limits of endurance on whether the Quran is a creature or not, the imagination of Allah, and vision of Allah.

On the other hand, Bukhārī, who lived in the same century as Ibn Hanbal, included rumors about belief in his works and paid attention to comply with scientific principles in line with the method of the book. Bukhārī, who did not express this directly even though he made his opinion felt in the "Bāb headings", included many rumors/narrations in which there are expressions that push the limits of tolerance on various issues. These consist of rumors that reflect the views of scholars on the subject. The fact that he did not make explanations and comments to express his opinion after referring the hadiths on the subject made it difficult for the limits of tolerance to the "other" to emerge in the criticism of Bukhārī.

Jāhiz, one of the Mu'tazilian scholars, who regarded the idea of rejecting the sunnah as a reason for blasphemy, accused some muhaddiths of falling into "tajsīm and tashbīh" and of being muqallid. Jāhiz, who includes many hadiths in his works, criticized the inaccurate statements about ancient cultures involved in hadiths from various aspects. Stating that authentic narrations should be taken as basis, Jāhiz used the data of "ahl al-hadith" in the evaluations about the narrators. Jāhiz, who stated that sahih narrations should be based, also used the data of "Ahl al-Hadith" in the evaluations related to Rawis/Narrators. Jāhiz, who distinguishes between Ahl al-hadiths and Hashawī, stated that the Hashawīyya is a group that is less numerically than the Kharijī and while criticizing them, he used expressions that push the limits of tolerance.

One of the late Mu'tazilī theologians, Qādī Abd al-Jabbār also admits that the concepts of Ashābu'l-hadith, Hashawī are not synonymous, and although he criticizes "ahl al-hadith" on various issues, it is a notion that expresses praise. Accordingly, he tried to express that they are also "ahl al-hadiths". Qādī criticized the "ahl al-hadith" on the grounds that they conveyed narrations contrary to their beliefs and attributed this to their ignorance. He used a moderate style when criticizing his opponents for their reliance on "ahad news "regarding the identification of the Qur'ān with narrations expressing" tashbīh and tajsīm".

As a result, in conclusion, the style used in the discussions between ahl al-hadiths and theologians; has differed according to time, environment and subjects. It has been observed that well known scholars in different branches of religion, who lived in the same century used expressions that exceed the limits of tolerance when criticizing their opponents on issues related to belief. Another factor that caused to the high level of criticism was related to the political administration policy that the person stood or close to adopted. Although they are well-known in the same field of science, the criticism style of scholars who are close to the rulers and other scholars have been different from each other. Especially in the fourth century of Hijrī, the fact that the rulers did not impose any belief on those under their rule, led to a decrease in the excess of criticism and a scientific level.